

Горан Ж. Комар

Ћирилички натписи Гламоча: „Овдје леже српске кости...“.

Историјски простор Гламоча привлачио је пажњу стручњака за старине¹. Нико се, међутим, није бавио изучавањем ћириличких натписа Новог вијека. Показало се да у Гламочу постоји велики број православних гробаља на чијим споменицима је ситуиран висок број ћириличких натписа који су настајали у хронолошким оквирима од почетка XVIII до наших дана. Такође, и више натписа 15. вијека.

Наша истраживања гламочких гробних натписа започета су 2016. године, иницијативом проф. др Младенка Сацака. Прве непосредне увиде остварили смо током те године и у склопу *Школе ћириличке епиграфике* која је изведена на територији Рогатице, Сокоца и Гламоча. У првим сусретима са гламочким надгробним споменицима, учили

¹ С. Арсенијевић, М. Ђукић, Г. Симоновић, Б. Теиновић, Ж. Савановић, *Гламоч кроз вјекове*, Бања Лука, 2008 – Овим зборником пружа се сасвим довољан преглед прошлости. Такође, доприносе пружају: Миливој Војводић, *Босанска вила 1891*, VI, 119-120; Franjo Rački, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, "Starine", Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, knjiga XIV, Zagreb, 1882., 173-195; Ćiro Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1894, 782. Натпис Маројевића у Старом Селу, али погрешно; Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 3., Београд, 1905, бр. 4793; Gustav Bodenstern, *Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XX, Sarajevo, 1908, 95-112; Borivoj Milojević, *Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje*, Srpska kraljevska akademija, Srpski etnografski zbornik, knjiga 25, Beograd, 1923, 1-154 (попис старих родова: 104-147); Mihovil Mandić, *Tragovi prastare kulture oko Glamoča*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XLII, Sarajevo, 1930, 101-117; Dimitrije Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, god. LIV-1942, Sarajevo, 1943, 113-176; Hamdija Kreševljaković, *Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom vladavinom*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II/1951, Sarajevo, 1952, 119-184; Isti, *Stari bosanski gradovi*, "Naše starine" I, Sarajevo, 1953, 7-45; Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, tomus IV, Sarajevo, 1970, 78-80, br. 261, 262 i 263; Šefik Bešliagić, *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971, 112-116. Доноси опис некропола средњег вијека. Међу натписима помиње натпис кнеза Пријана (113), натпис на крсту у Дубравама, али погрешно га опредјељујући 16.-17. вијеку (114), натпис на крст у Камену, доносећи само име Врањеш (114), Старо Село (115), Аутор старије крстове опредјељује Православљу (112), а помиње низ црквешта; Krunoslav Draganović, *Povijesni osvrt na biskupije na području Bosne i Hercegovine*, (Pretisak iz Općeg šematizma Katoličke crkve u Jugoslaviji), 1975, 14; Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978; Alojz Benac, *Utvrđena ilirska naselja (I) Delmatske gradine na Duvanjskom, polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 4, Sarajevo, 1985; Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 6, Sarajevo, 1988; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini u Izabrana djela I*, izdavač "Veselin Masleša", Sarajevo, 1991; Јелена Мргрић-Радојчић, *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд, 2003; Dževad Šanjta, *Glamoč (Od Ilira do Glame i krompira)*, Zenica, 2003; Darija Gabrić-Bugarski, *Crkvenoslovensko i narodno u bosanskohercegovačkim spomenicima od 12. do 18. stoljeća*, u: Drugi Hercigonjih zbornik, Zagreb, 2005; Lejla Nakaš, *Bosanska ćirilična pisma*, Forum Bosne 53-54, 2011, 114-115, 349; Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić, *Opširni popis Kličkog sandžaka iz 1550. godine*, Orjentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2007, 42-47; Siniša Šolak, Rajko Paštar, *Glamoč-foto monografija*, 2012; Siniša Šolak, *Glamoč, trenuci grada-foto monografija*, 2016.

смо присуство натписа који припадају свештенству Српске Православне Цркве – митрополије Дабро-босанске, који су датовани у XVIII вијек. Још нешто је привукло пажњу. Димензије надгробних крстова. У Гламочу смо се сусрели са највишим и најмасивнијим крстовима на балканским просторима (Сл.1). У Херцеговини, свакако, виђамо високе надгробне крстове, но они се са сигурношћу вежу за средњи вијек. Гламочки споменици саграђени су на измаку XIX и током XX вијека. Надаље, у овом крају, постоји јако велик број православних гробаља чији споменици укупним нивоом занатске и умјетничке обраде, свједоче високу гробаљску културу. Најприје, бројем споменика који хране пластичку декорацију карактеристичну за период XVIII-XX вијека, а затим и удјелом крсних споменика који хране ћирилички натпис. У Гламочу, готово да нема споменика без натписа, што није случај у гробљима тог периода у на пр. источној Херцеговини која се, као земља срењовјековног Хума, сматра колијевком ћириличке писмености. Одређен број споменика у форми крста својим обликом подсећа на надгробне крстове билећког и гатачког краја са заобљеним крацима². Главна карактеристика гламочких надгробних крстова XIX вијека је њихова масивност. Они носе уобичајене рељефне ликовне представе: крста, розета, кругова, флоралних украса, полујабука. Споменици млађе израде обично посједују бордуре у виду двоструких масивних трака. Оно што нам је у Гламочу „прикивало“ пажњу, је присуство породичних споменика састављених од два до три масивна надгробна крста израђена у једном комаду стијене. На таквим споменицима усјецан је низ натписа са подацима о члановима породица. Виђамо их на пр. у гробљу села Камен и Јакир, као и у Врби-Борак. Ипак, генерално гледано, стоји опаска о традицијском усмјерењу гламочких житеља и клесара ка истицању натписа. Декоративна пластика, иако заступљена, стоји, утисак је, у другом плану.

Као клесари споменика по Гламочу истакли су се Јово-Јован Симић (половином 19. вијека) из Шумњака, као и припадници рода Бабића који су везани за село Бабића, два брата Перо (1896-1979) и Милош (1900-1977), и брат од стрица Сава. Умрли су у дубокој старости крајем седамдесетих година XX вијека. Израдили су многе споменике у Бабића Брду, Малкочевцима, Скуцанима... Такође, као клесари су радили Никићи. Међу именима клесара помиње се и Караћ (у Гламочу се везују за село Поповиће испод планине Шатор)³.

У припреми збирке натписа настојали смо на пружању што јаснијих фотографија натписа и њихове транслитерације у фонтовима *Monah kurent* и *Monah OCS*. Но, за наше истраживање, од највишег интереса биле су фотографије натписа, како би могли стећи увид у обличја свих словних знакова ћириличног система у корпусу гробних натписа који су усјечени искључиво тим системом писма. Писмо је у мноштву словних знакова показало одређене архаичне карактеристике⁴.

У погледу позиционирања натписа могли би рећи да је велики број постављен у зонама тик испод хоризонталне греде крсних споменика гдје је њихово уклесивање у сваком случају захтијевало већи напор мајстора, али гдје су натписи заштићенији од утицаја атмосфералија. На жалост, огромни дио споменика је оштећен хицима из пушака и бројни натписи Гламоча носе оштећења у виду удубљења са радијално орјентисаним „пругама“ уз ивице, које недвосмислено свједоче дјеловање пушчаних пројектила (Сл. 2). Очигледна је традицијска орјентација на уклесивање натписа на окомитом ступу надгробних крстова, а испод хоризонталне греде, јер тако позициониране натписе виђамо

² Г. Комар, С. Шолак, *Ћирилички споменици Гламочког поља, пола миленијума ћириличке писмености Гламоча*, Бања Лука, 2017, 55, 57-58, 17-22, 74, 83-85.

³ Г. Комар, С. Шолак, *Ћирилички споменици Гламочког поља...*, 14

⁴ Г. Комар, С. Шолак, *Ћирилички споменици Гламочког поља...*, 14-17

на старијим примјерцима крских споменика који леже уз некрополе средњег вијека или на осами. Ова појава је присутна на споменицима средњег вијека, али, спорадично (високи крст крај цркве Св. Димитрија у Домркама – Гацко). Веома драгоцјени принос српској националној култури пружају масивни и високи надгробни крстови Гламоча рустичног изгледа који својим општим изгледом могу одавати припадност XVI-XVII вијеку, а који каткада чувају натписе датоване од Рождества Христоса у првој половини XIX вијека. На тај начин, ови споменици индицирају родовска укопавалишта. Њихову старост је могуће утврдити искључиво археолошким истраживањем, али вриједно је поменути да у Старој Херцеговини постоје примјерци високих надгробних крстова под којима је приликом обнова и рестаурација уочен велики број укопа. Они чувају чак и одлагалишта лобања (на пр. крст свештеничког рода Копривица у Бањанима). Овај тип крупног надгробног крста на осами или у мањим групама (каткад уз некрополе стећака) за наше истраживање има велику важност, јер, могуће, представља копчу ка дубљим историјским периодима у којима настају средњовјековна гробља обиљежена стећком (Сл.3 и 4).

Надгробни споменици типа ступа виђају се у средишњем дијелу гробља села Камен и Јакир, као и Врба. На жалост, не посједују натписе који би олакшали њихово датовање. Због тога морамо посећи за аналогијама. Овај тип споменика веома је заступљен у предјелима Требиња (Шума-Бобани-Попово) и Билеће. У тим подручјима, несумњиво, одређен дио је израђен у XVI-XVII вијеку (на пр. ступ на Требишњици у зони Седлара са ћириличким натписом). Датирању ступова у Камену може помоћи и ступ са натписом кнеза Пријана у Шумњацима који је одређен XVI вијеку⁵.

У цјелини територије Гламоча, и овим истраживањем, утврђено је присуство два (евентуално три) натписа средњег вијека. То је науци познати натпис Маројевића у Старом Селу који је током овог истраживања ревидиран⁶. У последње вријеме, учили смо остатак ћириличног натписа (слова И и В) на рушевинама једне зграде унутар тврђаве⁷. Када говоримо о надгробним споменицима средњег вијека у Гламочу, тада ваља указати на њихово стање данас. Читаве некрополе, или њихови претежни дјелови, на низу локалитета које помиње Археолошки лексикон Босне и Херцеговине (1988) су сада једва видљиве. Наиме, овдје је присутан процес интензивног „тоњења“ споменика који углавном леже у пољу. Међутим, сасвим је уочљиво да огромни дио гламочких стећака представља тек необрађене плоче извађене из мајдана које су послужиле као покровне гробне плоче. Веома ријетко се сусрећемо са добро клесаним примјерцима типа сандука са изведеним оштријим ивицама, а о присуству декоративне пластике не треба ни говорити (Сл. 5 и 6). У томе погледу, Гламоч се уклапа у слику коју смо понијели са територија Тропоља и околних регија сјеверозападне Босне (Босанско Грахово, Дрвар). Занимљиво је да је овај крај у одређеним периодима историје припадао хрватским великашима и династима, те да је постајао зоном дотицања и „варничења“ између владара Босне Котроманића и ових хрватских првака. Управо то је зона у којој поступно ишчезава стећак - споменик типа сандука солидне занатске израде какав виђамо у подручјима на истоку. И споменик Маројевића представља сандук грубе израде са очигледно изглачаним пољем у којем је ситуиран вишередни натпис.

⁵ М. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, том IV, Сарајево, 1970, 80-81, бр. 263. Забиљежио и предање да је споменик донешен из Малешкиња Дола и средњовјековног гробља са стећцима.

⁶ Г. Комар, С. Шолак, *Ћирилички споменици...*, 18-25. Приказани натписи у Царевачком гробљу у Старом селу и у Брањешцима који је, нажалост, преклесан. Учињен је напор да се детектују сачувани словни знакови који припадају старом систему писма. Приказан је и натпис кнеза Пријана на стели у гробљу села Шумњаци.

⁷ Г. Комар, С. Шолак, *Ћирилички споменици...*, 28

Гламоч , као подручје одњеговане културе гробног крста која се узноси у трећу четвртину XX вијека, истрајао је у свом одређеном сред репресивних политичких система XIX и XX вијека. Удио високих и масивних крсних споменика у Гламочу је изузетно висок. Изузетност гламочког високог крста лежи у времену настанка. Он је саграђен у завршници XIX вијека до краја треће четвртине XX. Због тога, ваљало је погледати ка реалном опште-друштвеном контексту и садржају политичког програма Аустроугарске монархије која је узнастојала на денационализацији Срба. Гламочки високи крст је настао као израз идентитетског обрасца. У читавој Херцеговини српски народ је у завршници XIX и почетку XX вијека усјецао натписе којима је казивао припадност православљу и српском народу („Овдје леже српске кости...“).

Гламоч чува десетине православних гробља која се вежу уз средњовјековна укопавалишта и црквешта. Гламочке „црквине“ на којима су уочени трагови архитектуре чувају и гробља средњег вијека представљена плочама и сандуцима грубе израде⁸. Топоними-локалитети типа „гребнице“, „гробнице“, „гробље“, у Гламочу леже на више мјеста⁹. Топоними типа „мрамор“ и „мраморје“, сачувани су у цјелини поља и редовно су представљени стећцима¹⁰. Стећци су у Гламочу присутни у цјелини општинске територије. Још једном истичемо чињеницу да су углавном у питању дебеле плоче веома грубе обраде или необрађене. Они су судећи по резултатима заслужног Шефика Бешлагича¹¹ лишени натписа, али ваља рећи, подсећајући на споменик са натписом

⁸ Црквина, Долац-Присоје, са средњовјековном црквом: Т. Glavaš, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo, tom III, 1988, 236, br. 22.25*; Црквина, Дубраве, са средњовјековном црквом, исти, 236, бр. 22.27; Црквина, Главице- Ђекића брдо: касноантичка базилика код сеоског гробља, I. Vojanovski, 236, br. 22.28; Црквина, Халаци, V. Paškvalin, 236, br. 22.29; Црквина, Хасанбеговци, V. Paškvalin, 236, br. 22.30; Црквина, Исаковци, V. Paškvalin, 236, br. 22.31; Црквина, Карајзовци, V. Paškvalin, 236, br. 22.32; Црквина са средњовјековним гробљем, Копић-Цацан Хан, N. Miletić, 236, br. 22.23; Црквина, Поткрај, са средњовјековним гробљем, N. Miletić, 237, br. 22.35; Црквина, Радосаље, средњовјековни манастир, Т. Glavaš, 237, 22. 36; Црквина, Врба-Борак, касноантичка базилика са средњовјековним и савременим српским гробљем, I. Vojanovski, 237, br. 22, 37 и N. Miletić, 235, br. 22.16.

⁹ Рудићи, N. Miletić, 245, br. 22.117; Опачић, N. Miletić, 242, br. 22.129; Гробље, Старо Село, N. Miletić, 243, br. 22.134; Гробнице, Стекеревци, средњовјековно гробље уз православну цркву, N. Miletić, 243, br. 22.237.

¹⁰ Мрамор, Брањешци, споменик типа сандука са преклесаним старим натписом, N. Miletić, *Arheološki leksikon...*, tom III, 246, br. 22.196; Мрамор, Подградина (Каменска), N. Miletić, 246, br. 22.199; Мрамор, Рељино Село, N. Miletić, 249, br. 22.200; Мрамор, Шумњаџи, N. Miletić, 246, br. 22.201; Мраморје, Пердухово Село, уз православно гробље, N. Miletić, 246, br. 22.203; Мраморје, Подгреда-Подови, N. Miletić, 246, br. 22.204; Мраморје, Роре, уз православну цркву, N. Miletić, 247, br. 22.215.

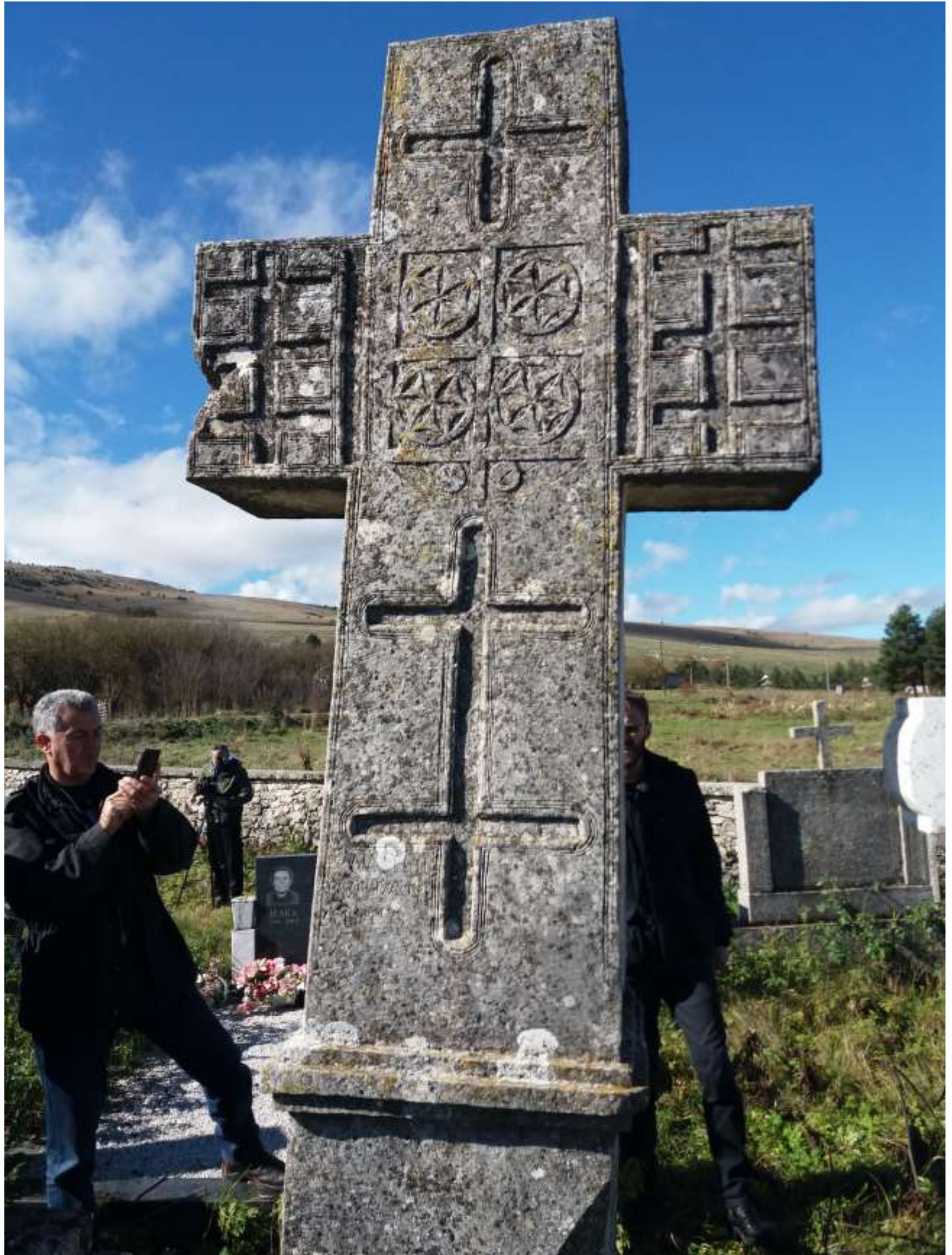
¹¹ Š. Vešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo, 1971, 112-116*. Аутор у Стекеревцима (засеок Ремићи, лок. Гробнице) помиње православно цркву (с. 112), у селу Роре (лок. Мраморје) стећци уз православно цркву - брвнару и гробље (112), у селу Рудићи, стећци у савременом православном гробљу (112), у Пердухову (лок. Подадрага или Мраморје) стећци у близини „православних крстача“ (112), у Доњем Вагану, у близини стећака рушевине православне цркве и савремено православно гробље (112), у Рељиним Селу, у близини рушевине православне цркве (113), у Шумњаџицама аутор помиње ступ са натписом кнеза Пријана учинивши озбиљну погрешку одређујући гробље римокатоличком становништву Гламоча (113), у Главицама (Ђекића Брдо-Црквина) стећци уз савремено православно гробље (113), у селу Дубраве стећци уз остатке цркве и православно гробље (113-114), у Биличићима стећци у активном православном гробљу (114), у селу Радаслије (лок. Црквина) стећци у савременом православном гробљу (114), у селу Камен, споменици средњег вијека у савременом православном гробљу. Помиње крст са натписом Вранеша (114), у селу Скуцани (засеок Петрића гробље) стећци уз савремено православно гробље (115), у Старом Селу, споменици типа сандука и плочам као и надгробни крстови, уз савремено православно гробље (115), у селу Копић (засеок Цацан-хан, лок. Црквина), остаци црквице (116), у селу Долац стећци у близини православног и муслиманског гробља (116).

Маројевића у Старом Селу, да је потребно детаљно претраживање свих гламочких споменика Средњег вијека, јер је могуће да се натписи крију у зонама малог површинског обухвата које могу бити припремљене-углачане за уклесавање. Коначно, натпис у Брањешцима који је изворно морао бити веома опсежан, био је уклесан на изразито неравној површини споменика, како то виђамо у бројним писаним споменицима Хума. Данас би претраживање гламочких надгробних споменика Средњег вијека представљао захтијеван подухват због утонулости споменика који су обрасли растињем и бусењем. Евидентирани су у свим дјеловима општинске територије¹². Може се рећи да рад уваженг Бешлагиха потпунији и прецизнији у смјеру назначавања присуства православних гробаља уз гробља средњег вијека (1971), него истраживача ангажованих на изради Археолошког лексикона Босне и Херцеговине (1988).

Натписима на гробним споменицима мирског и монашког свештенства у свим дјеловима Гламоча, посвједочено је присуство српско-православних парохија које су дјеловале у склопу Дабро-босанске митрополије.

На крају, може се видјети да материјално културно-црквено наслијеђе Гламоча XVIII-XX вијека, представљено надгробним споменицима распрострањеним у свим дјеловима општинске територије, доминантно припада српском народу. Посебно питање које захтијева допунска и специјална истраживања, поставља се у погледу наслањања српско-православних гробаља на црквшта и средњовјековна гробља, што није особеност Гламоча, већ се виђа у свим околним подручјима. У Гламочу, јесте упадљиво. Наша истраживања показала су присуство више од стотину сеоских: братственичких и родовско – фамилијарних српских гробаља са хиљадама ћириличких натписа насталих у назначеном периоду.

¹² Биличић, уз православно гробље, N. Miletić, Arheološki leksikon..., tom III, 235, br. 22.14; Врба-Борак, велики број споменика типа сандука. У средишњем дијелу веома крупан сљеменењак „на четири воде“, N. Miletić, 235, br. 22.16; Бриг, Видимлије, N. Miletić, 236, br. 22.18; Црнојуше, Петрово Врело, N. Miletić, 237, 22.39; Дубраве, N. Miletić, 237, br. 22.51; Градић, Роре-Травари, стари град и гробље средњег вијека, I. Војановски, 239, br. 22.70; Камен, уз православно гробље, плоче и стубови (стеле), N. Miletić, 244, br. 22. 154; Каурско гробље, N. Miletić, 244, br. 22.157; Кобила, Ковачевци, N. Miletić, 244, br. 22.163; Лискуша, Копић, у римокатоличком гробљу четири стећка, N. Miletić, 245, br. 22.174, Малешевића Долови, Ваган, N. Miletić, 245, 22.182; Пећа, Рудине, N. Miletić, 242, br. 22.213; Пердухово Село, N. Miletić, 247, br. 22. 214; Петрића гобље, Скуцани, уз православно гробље, N. Miletić, 247, br. 22.217; Плоче, Петрово Врело, N. Miletić, 247, br. 22.222; Плочице, Копић, стећци на гробној гомили, N. Miletić, 247, br. 22.223; Под, Хасанбеговци, N. Miletić, 247, br. 22.224; Страшиво гробље, Радаслије, N. Miletić, 249, br. 22.225; Шиљак, Долац, В. Čović, N. Miletić, 249, br. 22.265; Ваган, Ваган, N. Miletić, 249, br. 22.271.

Сл. 1. Велики надгробни крст у српско-православном гробљу села Шумњаци

Сл. 2. Натпис на старом крсту у Пердухову: 1834. година

Сл. 3. Гробље у Старом селу. Споменици 16. вијека. Овдје и савремено српско гробље.

Сл. 4. Прибеља. Стећак типа сандука до надгробног крста

Сл. 5. Роре: слика континуитета. Солидније клесани споменик типа сандука. Уз њега српско гробље XIX-XX вијека

Сл. 6. Ваган. Некропола средњег вијека